

Словник філософський термінів

1. СВІТОГЛЯД - система узагальнених поглядів на світ і місце людини в ньому, на відношення людей до навколишньої дійсності і самих себе, а також зумовлені цими поглядами їхнього переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності. Виділяють три осн. типи С.: життєвий (буденний) С., в якому відбиваються подання здорового сенсу, традиц. погляди на світ і людину; реліг. С., зв'язаний з визнанням надприр. світового початку; філос. С., в якому узагальнюється досвід духовного і практич. засвоєння світу. На основі раціонального осмислення культури філософії виробляє нові світогляд. орієнтації. Носій С. - особистість і соціальна група, що сприймають дійсність крізь призму певн. системи поглядів. Має величезний практич. сенс, впливаючи на норми поведінки, життєві прагнення, інтереси, працю і побут людей.

2. МІФОЛОГІЯ (від грец. mythos - віддання, сказання і... Логія),

1) сукупність міфів. найб. відомі образи М. Ін. Греції, Ін. Індії.

2) Наука, що вивчає міфи (їхнє виникнення, зміст, розповсюдження).

3. РЕЛІГІЯ (від лат. religio - набожність, святиня, предмет культу), світогляд і світосприйняття, а також відповід. поведінка і специфіч. дії (культ), засн. на вірі в існування бога або богів, надприродного. Іст. форми розвитку Р.: племенні, нац.-держ. (етнічні), світові (буддизм, християнство, іслам).

4. ФІЛОСОФІЯ (від філ... і грец. sophia - мудрість), форма суспіл. свідомості, світогляд, система ідей, поглядів на світ і на місце в ньому людини; досліджує пізнав., соціально-політ., цінносне, етич. і естетич. відношення людини до світу. Історично склалися осн. розділи Ф.: онтологія (вчення про буття), гносеологія (теорія пізнання), логіка, етика, естетика. В рішенні різн. філос. проблем виділилися такі протистоячі одне одному напрямки, як діалектика і метафізика, раціоналізм і емпіризм (сенсуалізм), матеріалізм (реалізм) і ідеалізм, натуралізм і спіритуалізм, детермінізм і індетермінізм і ін. іст. форми Ф.: філос. вчення Ін. Індії, Китаю, Єгипта; ін.-грец., антич. Ф. - класич. форма Ф. (Парменід, Геракліт, Сократ, Демокріт, Епікур, Платон, Аристотель); сер. сторіччя. Ф. - патристика, з якої виросла схоластика; Ф. епохи Відродження (Г. Галілей, Б. Телезіо, Ніколай Кузанський, Дж. Бруно); Ф. нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм, Г. Лейбніц); франц. Матеріалізм 18 ст. (Ж. Ламетрі, Д. Дідро, К. Гельвецький, П. Гольбах). Класич. філософія (І. Кант, І. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель); Ф. марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін); рос. реліг. ф. 19-20 ст. (В. С. Соловйов, С. Н. Булгаков, С. Л. Фрак, П. А. Флоренський, Н. А. Бердяєв, Л. Шестов, В. В. Розанов); Ф. рос. космізма (Н. Ф. Федоров, К. Е. Циолковський, В. І. Вернадський); осн. напрямки Ф. 20 ст. - неопозитивізм, прагматизм, екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, неотомізм, аналітич. філософія, філос. антропологія, структуралізм, філос. герменевтика. Осн. тенденції сучас. Ф. зв'язані з осмисленням таких фундам. проблем, як світ і місце в ньому людини, долі сучас. людської цивілізації, розмаїття і єдність культури, природа людського пізнання, буття і мова.

5. МЕТОД (від грец. methodos - шлях дослідження, теорія, вчення), метод досягнення будь-якої мети, рішення конкретної задачі; сукупність прийомів або операцій практич. або теоретич. Засвоєння (пізнання) дійсності. В філософії М. - метод побудови і обґрунтування системи філос. знання.

6. МЕТОДОЛОГІЯ (від метод і... логія), вчення про структуру, логіч. орг-цію, методи і методи діяльності; М. науки - вчення про принципи побудови, форми і засоби наук. пізнання.

7. ОНТОЛОГІЯ (від грец. on, рід. П.ontos - що визнає і... логія), розділ філософії, вчення про буття (в відзнаку від гносеології - вчення про пізнання), в якому досліджуються загальні основи, принципи буття, його структура і закономірності; термін введений філософом Р. Гокленіусом (R. Goclenius, 1613).

8. ГНОСЕОЛОГІЯ (від грец. gnosis - пізнання і... логія), те ж, що теорія пізнання.

9. АКСІОЛОГІЯ (від грец. axia - цінність і... логія), вчення про цінності.

10. ПРАКСЕОЛОГІЯ (грец. praktikos- дійовий)- область соціологічних досліджень, яка вивчає методіку розгляду різних дій або сукупності дій з т. з. встановлення і ефективності. Заснов. президентом Польщі Тадеушем Котрабинським і є одним з методів сучас. соціолог. досліджень. П. вивчає взаємодію індивіда і колективу у процесі виробництва.

11. МАТЕРІАЛІЗМ (від лат. materialis - речовинний), філос. напрямлення, яке виходить з того, що світ матеріальний, існує об'єктивно, незалежно і поза свідомістю, що матерія первинна, ніким не створена, існує вічно, що свідомість, мислення - властивість матерії, що світ і його закономірності є пізнаваними. М. протилежний ідеалізму; їхня боротьба складає зміст іст.-філос. процесу. Термін "М." вживається з 17 ст. Гол. обр. в сенсі фіз. уявлень про матерію, а з поч. 18 ст. в філос. сенсі для протиставлення М. ідеалізму. Іст. форми М.: антич. М. (Демокріт, Епікур), М. епохи Відродження (Б. Телезіо, Дж. Бруно), метафізич. (механістич.) М. 17-18 ст. (Г. Галілей, Ф. Бекон, Т. Гоббс, П. Гассенді, Дж. Локк, Б. Спіноза; франц. М. 18 ст. - Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро), антропологіч. М. (Л. Фейєрбах), М. (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін).

12. ІДЕАЛІЗМ (франц. idealisme, від грец. idea ідея), загальна позначка філософських вчень, що затверджує, що дух, свідомість, мислення, психічне первинно, а матерія, природа, фізичне вторинне, похідне. Основні форми ідеалізму об'єктивний і суб'єктивний. Перший затверджує існування духовного першопочатку поза і незалежно від людської свідомості, другий або заперечує наявність будь-якої реальності поза свідомістю суб'єкту, або розглядає її як щось таке, що повністю визначається його активністю. Розрізняють різноманітні форми ідеалізму в залежності від того, як розуміють духовний першопочаток: як світовий розум (панлогізм) або світову волю (волюнтаризм), як єдину духовну субстанцію (ідеалістичний монізм) або безліч духовних першоелементів (плюралізм), як розумний, логічний початок (ідеалістичний раціоналізм), що досягається як чуттєве розмаїття відчуттів (ідеалізм і сенсуалізм, феноменалізм), як незакономірний, алогічний початок, що може бути об'єктом наукового пізнання (іраціоналізм). Найбільші представники об'єктивного ідеалізму: в античній філософії Платон, Греблі, Прокл; в новий час Г. В. Лейбніц, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель. Суб'єктивний ідеалізм найбільш яскраво висловлений у вченнях Дж. Берклі, Д. Юма, раннього І. Г. Фіхте (18 ст.). В побутовому слововживанні "ідеаліст" (від слова "ідеал") часто означає безкорислива людина, що прагне до піднесеної мети.

13. АГНОСТИЦИЗМ (від грец. agnostos - недосяжний пізнанню), філос. вчення, що заперечує можливість пізнання об'єктивного світу і досягненість істини; обмежує роль науки лише пізнанням явищ. Послідовний А. представлений у вченнях Дж. Берклі і Д. Юма; агностич. тенденції характерні для Канта і сучас. бурж. філософії.

14. МОНІЗМ (від грец. monos один, єдиний), засіб розгляду розмаїття явищ світу в світлі єдиної основи (субстанції) всього існуючого. Протилежність монізму дуалізм (що визнає два незалежних початка) і плюралізм (виходячий з безлічі початків).

15. ДУАЛІЗМ (від лат. dualis подвійний), філософське вчення, що виходить з визнання рівноправності двох початків духу і матерії. Протистоїть монізму, різновид плюралізму. Термін введений Х. Вольфом. Один з найбільших представників Р. Декарт.

16. ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis множинний),

1) філософське вчення, згідно якого існує декілька (або безліч) незалежних початків буття або підстав знання. Термін “плюралізм” введений Х. Вольфом (1712).

2) Характеристика демократичної політичної системи суспільства, при якій соціальні групи мають органічні (інституційні) можливості для вираження своїх інтересів через своїх представників (політичні партії, профспілки, церковні і інші організації).

17. ПОЛІТЕЇЗМ (від пол. і грец. theos бог) багатобожжя, віра в багатьох богів. Протилежність монотеїзм.

18. МОНОТЕЇЗМ Віра в одне єдине божество, в єдиного бога, єдиnobожність; протилежність політеїзм. В богословській літературі до монотеїстичних релігій відносять іудаїзм, християнство і іслам.

19. БУДДИЗМ. Розповсюджена в багатьох країнах Сходу одна з трьох світових релігій, виникла в Давній Індії в 65 ст. до н. е. на основі культу Будди як втілення найвищого духовного розвитку. Основні напрямки: хінаяна і махаяна. Розквіт буддизму в Індії 5 ст. до н. е. На початку 1-го тис. н. е.; розповсюдився в Півд.-схід. і Центр. Азії, частково в Ср. Азії і Сибірі, асимілювавши елементи брахманізму, даогізму та ін. В Індії до 12 ст. розчинився в іудаїзмі, сильно вплинув на нього. Виступив проти властивого брахманізму домінування зовнішніх форм релігійного життя (в т.ч. ритуалізму). В центрі буддизму вчення про “4 шляхетні істини”: існують страждання, його причина, стан звільнення і шлях до нього. Страждання і звільнення суб'єктивні стани і водночас деяка космічна реальність: страждання стан неспокою, напруженості, еквівалентне бажанню, і водночас пульсація дхарм; звільнення (нірвана) стан незв'язаності особистості зовнішнім світом і водночас припинення заворушення дхарм. Буддизм заперечує потусторонність звільнення; в буддизмі немає душі як незмінної субстанції, людське “я” ототожнюється з сукупним функціонуванням певного набору дхарм, немає протиставлення суб'єкту і об'єкту, духу і матерії, немає бога як творця і безумовно вищої суті. В ході розвитку буддизму в ньому поступово склалися культ Будди і бодхісатв, ритуал, з'явилися сангхі (монашенські общини) і т.д. Буддизм ніколи не знав ані єдиної церковної організації (навіть в рамках однієї держави), ані інших інститутів, що централізують соціальних. Єдиним загальним для всіх буддистів правилом є право зберігати три Драгоценності (три-ратна): Будду, Дхарму і сангху, що і передавалося з генерації в генерацію практично по всіх країнах Південної, Східної і Центральної Азії, а в 20 в. Північної Америки, Європи, Росії. Згідно цьому правилу,

1) Є Будда просвітлена, усеvedуча сутність, що досягла духовних вершин природним образом через розвиток розуму і серця в довгій послідовності перероджень (сансара). Головними з цих вершин є Просвітлення (бодхі) і Заспокоєння (нірвана), що знаменують остаточне звільнення (мокша) і досягнення вищої мети духовних прагнень в індійській і інших східних культурах, що недосяжно ані богам, ані святам інших релігій.

2) Є Дхарма Закон, відкритий Просвітленим, смислове ядро Всесвіту, що визначає всі процеси, що відбуваються всвіті, взаємосцепленність і взаємозалежність всього. Цей Закон Будда збагнув і повідомив учням в вигляді Слова, тексту сутр (проповідей, бесід). Тексти Закону Будди декілька століть передавалися мовно. В 80 до н. е. вони були вперше записані на пали, спеціально створеній буддійськими монахами на мові індоєвропейської групи (близькому санскриту). Ці писання склали канон школи тхеравадінов (старейшин) і називалися Три кошики (Трипитака, на мові пали Типитака)

3) Є сангха община рівних, не жодної власності, що жебракують (бхикху, на пали: бхикху), співтовариство носіїв Закону, хранителів знань і майстерності, що з генерації в генерацію слідує шляхом Будди

Буддизм починався як рух жебраків і відчуждених в умовах розпаду родо-племінних відносин і становлення раньогромадського суспільства. Людям, що не знайшли собі місця в структурах, що формуються, соціальних, Будда запропонував свій Закон (Дхарма) і шлях врятування від страждань в общинному братерстві, що перебуває поза громадянським життям і державними інститутами, але і не пориває із ними, окормляє громадян духовно і годується від них матеріально.

Таким чином, життя на узбіччі суспільства, в общині (сангхе), монастирі ставало самим підходящим місцем для вдосконалення розуму і психіки людини.

20. ІУДАЇЗМ, найбільш рання монотеїстична релігія, виникла в 1-м тис. до н. е. в Палестині. Розповсюджена в основному серед євреїв. Прихильники іудаїзму вірять в Яхве (єдиного Бога, творця і володаря Всесвіту), безсмертя душі, загробне життя, прийдешній прихід месії, богообраність єврейського народу (ідея “завіту”, союзу, договору народу з Богом, в якому народ виступає як носій божественного відкриття). Канон священних книг іудаїзму включає Тору (“П'ятикнижжя Моїсея”), книги пророків і Писання. Різноманітні тлумачення і коментарі канону зібрані в Талмуді. В іудаїзмі отримали розповсюдження містичні вчення (кабала, хасидизм). Число послідовників оцінюється близько 18 млн. (десь 1/3 з них в США).

21. ІНДУЇЗМ, сукупність релігійно-міфологічних переконань, що сформувалися і що існують в Південній Азії: Індії (83% населення), Непалі, Шрі-ланці, Бангладеші. Частково розповсюджений в Східній Азії (Малайзія, Індонезія, Сінгапур), Африці і деяких інших регіонах в основному серед виходців з Індії або Шрі-ланки. Термін “індуїзм” виник на основі слова “хінду”, персидського варіанту імені ріки Синдху (грец. Індус, сучас. Інд), що зафіксоване ще в “Авесті”. Пізніше це слово стало значити не тільки ріку і країну, а і Індію та її народ. В часи мусульманських і європейських завоювань “хінду” називали всіх прихильників місцевої релігії, протиставляючи їх мусульманам пізніше християнам. Самі ж хінду (індуси, індуїсти), сприйнявши через англічан слово “індуїзм”, досі продовжують використовувати і саму назву релігії “санатана, дхарма”, що враховуючи багатозначність слова дхарма, можна перевести лише дуже узагальнено як “споконвічний порядок”, “споконвічний закон”. Настільки абстрактне визначення дуже добре відбиває важковловиму суть цієї релігії, що і в цьому істотна її особливість не піддається вичерпному і непротивіччю опису. Індуїзм в цілому справляє враження громіздкого, аморфного, позбавленого чітких кордонів комплексу, що розпадається на ряд течій, гілок, велике число шкіл, культів, заснованих часом на взаємовиключаючих ідеях і практиках. В індуїзмі величезне число богів, але немає єдиного для всіх бога; немає засновника релігії або бога, але є безліч засновників (часто міфічних) окремих вчень і сильно розвинутий культ духовного наставництва; немає єдиного Священного Писання.

22. ІСЛАМ (араб., літер. Покора), монотеїстична релігія, одна з світових релігій (поряд з християнством і буддизмом), її послідовники мусульмані. Виник в Аравії в 7 ст. Засновник Мухаммед. Іслам складався під значним впливом християнства і іудаїзму. В результаті арабських завоювань розповсюдився на Близькому і Сер. Сході, пізніше в деяких країнах Дальнього Сходу, Півд.-схід. Азії, Африки. Головні принципи ісламу викладені в Корані. Основні догмати поклоніння єдиному богу, всемогутньому Богу-аллаху і почитання Мухаммеда пророком, посланцем Аллаха. Мусульмані вірять в безсмертя душі і загробне життя.

23. ХРИСТІАНСТВО, одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом і ісламом). Має три основні напрямки: православ'я, католіцизм, протестантизм. В основі віра в Ісуса Христа, як Боголюдину, Рятівника, втілення 2-ої особи трієдиного Божества (див. Троїця). Прилучення тих, що вірять до Божественної благодаті відбувається через участь в таїнствах. Джерело віровчення християнства Священне віддання, головним в ньому є Священне писання (Біблія); а також “Символ віри”, рішення всесвітніх і деяких місцевих соборів, окремі творіння батьків церкви. Християнство виникло в 1 ст. н. е. серед євреїв Палестини, і відразу ж розповсюдилось у інших народів Середземномор'я. В 4 ст. стало державною релігією Римської імперії. До 13 ст. вся Європа була християнізована. На Русі християнство розповсюдилось під впливом Візантії з 10 ст. В результаті схізму (розподіл церковей) християнство в 1054 розкололося на православ'я і католіцизм. З католіцизму в ході Реформації в 16 ст. виділився протестантизм. Загальне число християн перевищує 1 млрд. людей.

24. ЧАРВАКА (лоаята), ін.-інд. філос. вчення; вважається, заснованим в сер. 1-го тис. до н. е. полулегендарним мудрецем Бріхаспаті. Відкидаючи авторитет вед і принципи, які вони

проповідують (існування бога-абсолюту, душі і т. п.), Ч. вважає істинним те, що досягається лише неопосередкованим сприйманням. Існує - тільки цей мир (лока), єдина Реальність - матерія, мета людського існування - досягнення насолоди.

25. БРАХМАНІЗМ, 2-а стадія (1-е тис. до н. е.) формування інд. Релігії - індуїзма, що розвинулась в* результаті пристосування* до ведичної релігії індоарійських племен місцевих культів інд.автохтонного населення. Верховні боги - Брахма*, Вишну* і* Шива*, більшу* роль грали* анимістич. подання*, культ предків. Складний ритуал, що вчиняється* брахманами, точна* обрядова регламентація життя, аскетич. подвиги розглядалися як засоби*, що забезпечували за законом карми краще* перетілення душі (сансара) і* кінцеве звільнення від* ланцюга перероджень.

26. ДАОСИЗМ (кіт. Дао цзя або дао цзяо), китайська релігія і одна з основних релігійно-філософських шкіл. Виник в сер. 1-го тис. до н. е. На основі вірувань шаманського характеру. Філософії даосизму притаманні натуралізм, зачаток примітивної діалектики і елементи релігійної містики. Основні представники Лао-цзи, Чжуан-цзи. На початку н. е. даосизм оформився в розвинену релігію. До 12 ст. створене "Дао цзан" зведення літератури даосизму. Мета adeptів даосизму досягнути єдності з першоосновою світу та й шляхом алхімії і психофізичних вправ набути безсмертя. Послідовники даосизму є в Китайській Народній Республіці, де існує Асоціація тих, що вірять даосів.

27. КОНФУЦІАНСТВО, етико-політичне вчення в Китаї. Основи конфуціанства були закладені в 6 ст. до н. е. Конфуцієм. Висловлюючи інтереси спадкової аристократії, конфуціанство оголошувало владу правителя священною, дарованою небом, а розподіл людей на вищих і нижчих ("шляхетних чоловіків" і "дрібних людішек") загальним законом справедливості. В основу соціального влаштування конфуціанство ставило моральне самовдосконалення і дотримання норм етикету ("чи"). З 2 ст. до н. е. і до Синьхайської революції 1911-1913 конфуціанство було офіційною державною ідеологією...

28. ЕЛЕАТИ (елейська школа) ін.-грец. філософії (6-5 вв. до н. е.). Гол*. предст.: Парменід* і* Зенон* з Елеї* (звідси назв.), Мелісс* Самоський*. Відводячи гол. роль в* пізнанні мисленню, Е. ш. протиставила його почуттям*. Сприйманню як текучому* і* нестійкому; вперше в* історії філософії була висунута ідея єдиного буття, розуміючи його як безперервне*, незмінне, присутнє в* будь-якому найдрібнішому елементі дійсності, що виключає безліч речей і* їхній рух.

29. ПІФАГОРІЙЦІ - послідовники древньогрецького філософа Піфагора з о. Самсона (біля 580-500 до н. е.). П. абсолютизували абстракцію кількості і відірвали її від матеріальних речей, тим самим прийшовши до ідеалістичної філософії, згідно з якою кількісні відносини є сутністю речей. Так, відкривши, що кількісно певний інтервал полягає у основі музикальних тонів і гармонії, П. абсолютизували це відкриття у своєму вченні про космічну "гармонію сфер". На цій основі вирости піфагорійський математичний символізм і повна марновірства містика чисел, яка поєднувалась з вірою Піфагора у переселення душ.

30. СОФІСТИ від грец. Sophistes (іскуснік, мудрець, лжемудрець), в Ін. Греції люди, що мають знання в якій-небудь області:

1) професійні вчителі філософії і красномовства 4 ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антифонт, Критій та ін.). Для софістів характерно переміщення інтересів від пошуків абсолютної істини про космос і буття до вироблення прагматичних рецептів поведінки людини "без забобонів" в суспільстві (критика традиційної моралі, скептична теорія пізнання, риторична, логічна і лінгвістична теорія "переконливої промови"). З критикою софістів виступили Сократ і Платон.

2) Професійні оратори 2-5 ст. н. е., класичні зразки давньогрецької риторики, що культивували.

31. АТОМІСТИ (атомізм, атомне вчення, атомістика), вчення про перервну, дискретну будівлю матерії. До кін. 19 ст. А. затверджував, що матерія складається з окр. неподільних часток - атомів. З точки зору сучас. А. електрони - "атоми" електрики, фотони - "атоми" світла і т. д. В більш широкому сенсі А. значить дискретність об'єкту, процесу, властивості (соціальний А., логіч. А. і ін.).

32. ПЛАТОНІКИ (платонізм) в широкому сенсі - ідеалістич. течії в філософії, що знаходяться під впливом Платона (передусім його вчення про ідеї). В більш вузькому сенсі - направлення в ін.-грец. філософії з 4 ст. до н. е. (див. Академія платоновська, Середній платонізм). З 3 ст. н. е. гол. формою П. став неоплатонізм.

33. ПЕРИПАТЕТИКИ (перипатетична школа), (від грец. peripatos - крита галерея), або Лікей (по назв. Гімназії на окраїні Афін), філос. школа, основана Аристотелем. Після Аристотеля близько 34 років очолювалася Теофрастом. Предст. П. ш. займалися також конкретними науками (теоретик музики Аристоксен, історик і теоретик гос-ва Дикеарх, фізик Стратон з Лампсака, географ і астроном Аристарх Самоський і ін.).

34. ЕПІКУРЕЇЗМ, вчення, що виходить з ідей Епікура. Школа в Афінах - "Сад" Епікура; найбільший предст. Е. в Римі - Лукрецій. В новий час розвивався в епоху Відродження, після цього - в течіях 17-18 ст. (П. Гассенді), як етич. принцип рідний евідемонізму; згодом вульгарно тлумачився в дусі гедонізма.

35. СТОЇЦИЗМ [від грец. stoa - портик (галерея з колоннами в Афінах, де навчав філософ Зенон; засновник С.)], направлення антич. філософії. Давня Стоя (3-2 ст. до н. е.) - Зенон з Кітіона, Клеанф, Хрисіпп; Середня Стоя (2-1 ст. до н. е.) - Панецій і Посидоній (стоїч. Платонізм); Пізня Стоя (1-2 ст.); рим. С. - Сенека, Епіктет, Марк Аврелій. С. відродив вчення Геракліта про вогонь-логос; світ - живий організм, пронизаний творч. першовогнем, пневмой, що створює косміч. "симпатію" всіх речей; все існуюче тілесно розрізняється ступенем грубості або тонкості матерії; речі і події повторюються після кожного періодич. запалення і очищення космосу. В етиці С. близький кинікам, не поділяючи їх презир. відношення до культури; мудрець повинен слідувати безстрастю природи (апатія) і любить свій "рок". Всі люди - громадяни космосу як світового гос-ва; стоїч. космополітизм урівнював (в теорії) перед особою світового закону всіх людей - вільних і рабів, греків і варварів, чоловіків і жінок. Етика С. користувалася більшим впливом в сер. Сторіччя і епоху Відродження.

36. ГНОСТИЦИЗМ (від грец. gnostikos - що знає), реліг. дуалістич. вчення пізньої античності (1-5 ст.), сприймаюче деякі моменти христ. віровчення (т. з. Іудеохрист. Г.), популярної грец. філософії і схід. релігій. Г. строго езотеричен; притязав на "істинне" знання про бога і кінцеві таємниці всесвіту. З Г. зв'язане виникнення манихейства (3 ст.). Виявив вплив на сер. сторіччя, ересі і неортодоксальну містику нового часу.

37. ПАТРИСТИКА (від грец. pater, лат. pater - батько), термін, що значить сукупність теологіч., філос. і політико-соціол. доктрин христ. мислителів 2-8 ст. - т. зв. батьків церкви. Періоди: 2-3 ст. - полемічне фрагментарне філософствування т. зв. Апологетів (Тертулліан, Клімент Александрійський і особливо Ориген); 4-5 ст. - систематизація церк. доктрини (каппадокийський гурток: Василій Великий, Григорій Назіанзин, Григорій Нисський; на Заході - Августин); 6 ст. - початок стабілізації догми і кодифікації наук під егідою теології (Леонтій Візантійський, Боецій), що завершуються в працях Іоанна Дамаскіна.

38. КОСМОЦЕНТРИЗМ - зародився в VI - IV ст. в Греції. Неміф. світогляд, КАРТИНА СВІТУ центральним елементом якої є вчення про космос. Космос охоплює Землю, людину, небесні світила і саме небесне зведення. Він замкнений, має сферичну форму і в ньому відбувається постійний кругообіг - все виникає, тече і змінюється. З чого виникає, та чому вертається ніхто не знає.

39. ТЕОЦЕНТРИЗМ (від грец. theos - бог, лат. centrum - центр) - теологіч. концепція згідно якої бог виступає джерелом будь якого буття і блага, що розуміється як абсолютне, досконале буття і найвище благо. Основою порядності є слугування богу і преклоніння перд ним. Найвищим

змістом людськ. існування визнається уподібнення богу. Т. органічно пов'язаний з теїзмом і такими його фундаментальними принципами, як крейціонізм, прозиденціолізм і т. д.

40. НОМІНАЛІЗМ, направлення схоластич. філософії сер. сторіччя, яке в протилежність реалізму, заперечувало реальне існування загальних понять (універсалій), вважаючи їх лише іменами (лат. *nomen* - ім'я, *nominialis* - іменний, звідси назв.), словесними позначками, що відносяться до безлічі подібних одиничних речей (крайній, або точний, Н. - І. Росцелін та ін.), або чисто мисліт. утворень, існуючих в розумі людини (концепти, звідси назв. цього "помірного Н." - концептуалізм; засн. П. Абеляром). Виник в 11-12 ст., отримав особливий розвиток в 14-15 ст. (У. Оккам і його школа).

40. РЕАЛІЗМ (від сер. сторіччя. лат. *realis* - речовинний, дійсний), в філософії - направлення, що визнає реальність, що лежить поза свідомістю, яка тлумачиться або як буття ідеальних об'єктів (Платон, сер. сторіччя. схоластика), або як об'єкт пізнання, незалежний від суб'єкту, пізнав. процесу і досвіду (філос. Р. 20 ст.). Сер. сторіччя. Р. затверджував, що універсалії (загальні поняття) існують реально і незалежно від свідомості. Р. науковий - направлення в сучас. зах. філософії науки, що визнає існування об'єктивної реальності і можливість її істинного пізнання в ході іст. еволюції наук. теорій. Осн. предст. - Х. Патнем, У. Селларс, М. Хессе, А. Масгрейв, Г. Харре.

41. ТЕОЛОГІЯ (від грец. *theos* - бог і... Логія) (богослов'я), сукупність реліг. доктрин і вчень про суттєвість і чинність Бога. Припускає концепцію абс. Бога, що повідомляє людині знання про себе у відкриттях. В точному сенсі про Т. прийнято говорити стосовно іудаїзму до христ-ва і ісламу.

42. ТОМІЗМ, вчення Фоми Аквінського, засноване ним направлення католич. філософії і теології, що з'єднало христ. догмати з засобом Аристотеля. В 13 ст. зайняв волод. положення в схоластиці, відтіснивши августиновський платонізм і протистоячи аверроїзму.

42. НЕОТОМІЗМ, найбільш вплив. філос. школа в католицизмі, виходить з вчення Фоми Аквінського, проголошеного в 1879 р енцикліке папи Льва XIII єдин. істинною філософією; сучас. етап. в розвитку томізма. Розповсюджений в Італії, Іспанії, Франції, Бельгії, Німеччині, США, країнах Лат. Америки. Предст. - Е. Жильсон, Ж. Маритен, М. Грабман (М. Grabmann) і ін. Гол. центр - Висш. ін-т філософії при ун-ті в Лувені (засн. Д. Мерсьє в 1888).

43. АВЕРРОЇЗМ, направлення в зах.-європ. філософії 13-16 ст., що розвивало ідеї Ібн Рушда (Аверроеса) про вічність і нествореність світу, про єдиний, загальний для всіх людей світовий розум як субстанціальну основу індивідуальних душ (звідси слідувало заперечення їх безсмертя), а також вчення про подвійну істину. Виник в Паризькому ун-ті, протистояв як августианству, так і томізму. Був засуджений католич. церквою. Гол. представник - Сигер Брабантський.

44. РЕНЕСАНС, (відродження) період в культурному і ідейному розвитку країн Зах. і Центр. Європи (в Італії 14-16 ст., в ін. країнах кін. 15-16 ст.), перехідний від культури сер. сторіччя. до культури нового часу. Відрізняючі риси культури В.: світський, антиклерік. характер, гуманістич. світогляд (гуманізм), звернення до культурної спадщини античності, немов би "відродження". В. виникло і найскравіше всього виявилось в Італії, де вже на рубіжі 13-14 ст. (Проторенесанс) його провозвістниками виступили поет Данте, митець Джотто і ін. Творчість діячів В. проникнута вірою в необмежені можливості людини, її волі і розуму, запереченням схоластики і аскетизма (гуманістич. етика італійців Лоренцо Валлі, Піко делла Мірандоли і ін.). Пафос затвердження ідеалу гармоніч., розкріпаченої творч. особистості, краси і гармонії дійсності, звернення до людини як до вищ. початку буття, відчуття цільної і стрункої закономірності світобудови надають мистецтву В. більшу ідейну значимість, велич. героїч. масштаб. В архітектурі ведучу роль стали грати світські споруди - суспіл. будинки, палаци. Використовуючи ордерне членування муру, арочні галереї, колоннади, зведення, бані, архітектори (Брунеллескі, Альберті, Браманте, Палладіо в Італії, Леско, Делорм в Франції) придали своїм будівлям величеств. ясність, гармонійність і відповідність людині. Митці (Донателло, Мазаччо, П'єро делла Франческа, Мантенья, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Тіціан, Веронезе, Тінторетто в Італії; Ян

ван Ейк, Рогір ван дер Вейден, Брейгель в Нідерландах; Дюрер, Нітхардт, Хольбейн в Германії; Фуке, Гужон, Клуе в Франції) послідовно оволодівали худ. відбиванням всього багатства дійсності - передачею обсягу, просторості, світла, зображенням людської фігури і реальної середовища - інтер'єру, пейзажу. Літ. В. створила такі пам. непреходячі цінності, як "Гаргантюа і Пантагрюель" (1533-52) Рабле, драми Шекспіра, ром. "Дон Кіхот" (1605-15) Сервантеса і ін., органічні що з'єднали в собі інтерес до античності з зверненням до нар. культури, пафос комічного з трагізмом буття..

В епоху В. розповсюдились філос. ідеї неоплатонізму (Фічіно) і пантеїзму (Патриці, Бруно і ін.), були зроблені видатні наук. відкриття в області географії (Великі географічні відкриття), астрономії (розробка Коперніком геліоцентрич. Системи світу), анатомії (Везалій).

45. РЕФОРМАЦІЯ (від лат. reformatio - перетворення), суспіл. рух в зах. і центр. Європі в 16 ст., направлений проти католич. церкви. Початок Р. поклав виступ М. Лютера в 1517 р. в Германії. Ідеологи Р. висунули тези, якими фактично заперечувалась необхідність католич. церкви з її ієрархією і духовництва взагалі, відкидалось католич. Священне Віддання, заперечувалися права церкви на зем. багатства і ін. Осн. напрямки Р.: бюргерська (Лютер, Ж. Кальвін, У. Цвинґлі); народна, вимога, що з'єднувала упразднення католич. церкви з боротьбою за встановлення рівності (Т. Мюнцер, анабаптисти); королівсько-княжеське, що відбивало інтереси світської влади, що прагнула зміцнити владу, захопити зем. володіння церкви. Під ідейним стягом Р. минали христ. війна 1524-26 в Германії, Нидерл. і Англ. Р. поклала початок протестантизму (в вузькому сенсі Р. - проведення реліг. перетворень в його дусі).

46. АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (від антропо... і центр), переконання, згідно якому людина є центр і вищ. мета світостворення.

47. ГЕОЦЕНТРИЗМ, те ж саме, що геоцентрична система світу. Погляди, що існували у давнину, згідно яким Земля є нерухомим центром всесвіту біля якого обертаються Сонце і усі інші небесні світила; з розвитком науки замінена на геліоцентричну систему світу Коперніка.

47. ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ, геліоцентрична система світу - вчення про центральне положення Сонця у планетній системі, що кінцево затвердилось після праць Коперніка (1473- 1543) і прийшло на зміну геоцентричній системі світу.

48. ЕМПІРИЗМ (від грец. empeiria - досвід), направлення в теорії пізнання, що визнає чуттєв. досвід єдин. джерелом вірогідного знання. Протистоїть раціоналізму. Для Е. характерна абсолютизація досвіду, почуттів. Пізнання, приниження ролі раціон. пізнання (понять, теорії). Як цілісна гносеологіч. концепція Е. сформувався в 17-18 ст. (Ф. Бэкон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм); елементи Е. притаманні позитивізму, неопозитивізму (логіч. Е.).

49. РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. rationalis - розумний, ratio - розум), філос. направлення, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей. Протистоїть як ірраціоналізму, так і сенсуалізму. Виступивши проти схоластики і реліг. догматизму сер. сторіччя, класичний Р. 17-18 ст. (Р. Декарт, Б. Спіноза, Н. Мальбранш, Г. Лейбніц) виходив з ідеї прир. порядку - нескінченного причинного ланцюга, що пронизує весь світ. Наук. (тобто об'єктивне, загальне, необхідне) знання, згідно Р., досяжно тільки шляхом розуму - водночас джерела знання і критерії його істинності. Р. - один з філос. джерел ідеології освіти.

50. СЕНСУАЛІЗМ (від лат. sensus - сприймання, почуття), направлення в теорії пізнання, згідно якому відчуття, сприймання - основа і гол. форма вірогідного пізнання. Протистоїть раціоналізму. Осн. принцип С. - "немає нічого в розумі, чого не було б в почуттях" - поділяли П. Гассенді, Т. Гоббс, Дж. Локк, К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Гольбах, а також Дж. Берклі, Д. Юм.

51. ГІЛІОЗОІЗМ (від грец. hyle - матерія і zoe - життя), філос. вчення про загальну одухотвореність матерії; термін введений в 17 ст. Р. Кедвортом. Г. характерний для ранньої ін.-грец. філософії (іонійська школа, Емпедокл), відносно стоїцизму, для натурфілософії епохи Відродження (Б. Телезіо, Дж. Бруно, Т. Парацельс), ряду франц. матеріалістів 18 ст., в т. ч. Д. Дідро, натурфілос. школи Ф. Шеллінґа і ін.

52. ПАНТЕЇЗМ (від пан... і грец. theos - бог), реліг. і філос. вчення, що ототожнює Бога і світове ціле. Пантеїстич. тенденції виявляються в еретич. Містици сер. сторіччя. Характерний для натурфілософії Відродження і матеріалістич. системи Б. Спінози, поняття, що ототожнює "Бога" і "природу", спиралося на П. в полеміці І. Г. Гердера, І. В. Гете і класич. нім. ідеалізм як з ортодоксальним теїзмом, так і з механіцизмом франц. матеріалістів.

53. МЕХАНІЦИЗМ, світогляд. принцип, висунутий в 17-18 ст., що пояснює розвиток природи і сусп-ва законами механіч. форми руху матерії. Джерело М. - абсолютизація законів механіки. В широкому сенсі - зведення складної, якісно своєрідної форми руху до більш простої (напр., соціальної - до біологічної).

54. КАРТЕЗІАНСТВО, направлення в філософії і природознавстві 17-18 ст., теоретич. джерелом якого були ідеї Р. Декарта (латинізов. ім'я cartesius - Картезій, звідси назв.). Основа К. - послідов. дуалізм, тобто розподіл світу на дві самот. і незалежні субстанції - протягнену і мислячу; вхідні принципи картезіанської гносеології - самодостовірність свідомості (декартовське "мыслю, отже існую") і теорія природжених ідей. В розвитку К. виявилися монізм (Х. Де Руа, Б. Спіноза) і окказионалізм (А. Гейлінкс, Н. Мальбранш).

55. МОНАДОЛОГІЯ (від монада і... Логія), вчення про монадах, розвинене Г. В. Лейбніцем в одноім. сурядності (1714) і його послідовниками.

56. СТИХІЙНА ДІАЛЕКТИКА відбиває світ як ціле, що беззупинно змінюється, в якому незмінний і самототожний першопочаток предстає в різноманітних формах, зазнаючи всілякі перетворення.

57. ОБ'ЄКТИВНА ДІАЛЕКТИКА це діалектика природи і матеріальних суспільних відносин. Об'єктивна діалектика природи виявляється у її безмежності і вражаючій здібності до створення оригінальних форм матеріального буття. О.д.- "діалектика речей" (Геракліт). О.д.включає в себе усе цінне, що напрацьоване метафізикою у якості важливого, але обмеженого і в битійному, і, відповідно, у теоретичному просторі моменту. Коротко це такі моменти: статистична модель світу, напрацьована метафізикою, і динамічна модель світу, що належить діалектиці, в цілому правомірно протиставляються одне одному.

58. СУБ'ЄКТИВНА ДІАЛЕКТИКА ("негативна" діалектика), у якій потрібно виділити два моменти: 1). У людському житті суб'єктом заперечуваності є людина. Вона сама визначає в процесі пізнання, що і як заперечувати, вибирає форми такого заперечення, темпи, умови, сторони і т. п. ; 2). В природі діалектичне заперечення здійснюється без втручання людини, суб'єкта, свідомості як самозаперечення з утриманням в процесі розвитку всього того, що необхідно для подальшого становлення нового. Проте таке уявлення не знаходить розуміння в концепції "негативної" діалектики, що є по суті, хибним, оскільки відкидає самозаперечення в процесі розвитку.

59. ДІАЛЕКТИКА ГЕГЕЛЯ. Вершиною у розвитку домарксистської Д. була ідеалістична Д. Гегеля. Гегель вперше представив весь природний, історичний і духовний світ і вигляді процесу, тобто у безперервному русі, зміні, розвитку, і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху і розвитку ". На відміну від абстрактних визначень розсудку Д., за Гегелем є такий перехід одного визначення у інше, в якому виявляється, що ці визначення містять заперечення самих себе.

60. ДІАЛЕКТИКА МАРКСА. Істинне наукове розуміння Д. було створено Марксом і Енгельсом. Відкинувши ідеалістичний зміст філософії Гегеля, вони побудували Д. на основі матеріалістичного розуміння історичного процесу і розвитку пізнання, узагальнення реальних процесів, що діють у природі, суспільстві і мисленні. Теорія пізнання розглядається матеріалістичною діалектикою як узагальнена історія пізнання і кожне поняття, кожна категорія, не дивлячись на свій предельно загальний характер, відмічені печаткою історичності. Гол. категорією матеріалістичної діалектики є протиріччя.

61. МОЛОДОГЕГЕЛЬЯНСТВО - радикальне крило гегелевської філософської школи. Їх інтерпретація філософії Гегеля і критика християнства виявились специфічною для тогочасних нім. умов формою пробудження буржуазно-демократичного мислення і політичного інтересу

взагалі. Оформленню лівого крила гегельянства сприяла книга Д. Штрауса "Життя Ісуса " (1835), де були критично проаналізовані євангельські догмати. Штраус розглядав Христа як буденну історичну особистість, надприродність якої є продуктом міфу. М. цікаво як перша спроба - на моделі релігії - проаналізувати суспільну свідомість у якості соціальної структури (ідеалогії). У центрі їх уваги опинилось питання про те, як виникають і отримують примусову силу невірні уявлення про суспільство. М. виявило обмеженість чисто іманентного аналізу суспільної свідомості і вказало на необхідність дослідження матеріальних суспільних відносин, виведення з них духовного життя суспільства.

62. СТАРОГЕГЕЛЬЯНСТВО - консервативне крило школи Гегеля у Германії 30-40-х рр. 19 ст.; намагались інтепритинувати його вчення у дусі церковно- християнської ортодоксії. На початку С. (Гешель, Гінріхс, Габлер), користуючись протирічним і непослідовним розмежуванням філософії і релігії у гегелевській системі, відстоювали принципи синтезу розуму і віри. Пізніше С. (Вейсе, І. Фіхте - молодший) будували своє вчення у протигагу радикальним молодогегельянкам. Вони наголошували на необхідності "виправити" Гегеля у дусі шелінговської філософії тотожності і теодицеї Лейбніца. Займали консервативну політичну позицію.

63. КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ, центр. поняття етики І. Канта, безумовне загальнообов'яз. формальне правило поведінки всіх людей. Вимагає діяти завжди в відповідності з принципом, який в будь-який час міг б стати загальним моральним законом, і відноситись до всякої людини як до мети, а не як до засобу.

64. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ - характерна риса домарксовського матеріалізму, розуміння людини як висшого продукту природи, пояснення всіх особливостей і рис людини тільки їх природним походженням. Підкреслення єдності людини і природи було направлено проти ідеалістичного розуміння людини і проти дуалістичного розриву душі і тіла. А. м. 17-18 ст. слугував ідейним поясненням буржуазної революції, проголошуючи несумісність феодального ладу і релігії з подлінною природою людини. А. м. розглядає усі істинно людські риси і якості як "абстракт, присущий..... індивіду" (Маркс), тобто відірване від суспільства, суспільної практики. У сучас. бурж. філософії

А. м. виступає як пояснення різних форм ідеалізму, що розглядають об'єктивний світ як щось похідне від людської сутності. Він притаманний багатьом напрямкам філософії (екзистенціалізм, прагматизм, філософія життя, філософська антропологія), соціології, психології.

65. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ, в широкому сенсі - вчення про природу (суттєвість) людини; в вузькому - ідеалістич. течія в зах.-європ. філософії 20 ст., більш німецької, засн. в 1920-х рр. М. Шелером і Х. Плеснером. виходило в знач. мірі з ідей філософії життя (В. Дильтей) і феноменології Е. Гуссерля, в подальшому отримали розповсюдження ідеї прагматизма (А. Гелен), "культурантропології" (Е. Ротхаккер і ін.), екзистенціалізма, структуралізма і ін. Є також спроби еkleктич. поєднання антропологіч. підходу з принципами марксизму (Ж. П. Сартр і ін.).

66. УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОЦЕНТРИЗМ - підстава української духовності. За цим поняттям провідну роль у житті людини відіграють не розумовораціональні сили, а її емоції, почуття. Мотивацією дії виступає не розум, а серце. У.к. - екзистенція, що виступає основою самого буття або й частиною природи укр. народу. Основою К. є живе і чутливе серце людини.

67. УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ - поч. ХІХ ст. Протест проти утисків укр. народу рос. царатом, проти зневажливого ставлення рос. інтелегенції до укр. культури. Протест проти русифікації. Носієм руху укр. національного відродження було дворянство. В Україні виникають різні політичні товариства, з Росії і Польщі поширюється масонство, рух декабристів. Романтизм був направлений на пробудження народу, його нац. свідомості. Великий вплив мав нім. романтизм Шеллінга. Романтизм стає світоглядною основою нового українського письменства. Його ідеї під кутом зору потреб української національної свідомості стають вихідними в творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка та інш. Найяскравіше в українському романтизмі себе виявила "філософія серця".

68. ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ, філос. вчення марксизму. Осн. принципи Д. м. сформульовані в 40-х рр. 19 ст. К. Марксом і Ф. Енгельсом, а в 20 ст. розроблялися В. І. Леніним. В період існування СРСР догматизований Д. м. був проголошений єдин. теоретич. основою науки, культури і соціального життя в цілому, поставлений на службу ідеології і політики компартії. Матерія, згідно Д. м. - єдин. основа світу, свідомість - властивість матерії, рух і розвиток світу - результат його внутр. протиріч. Осн. закони Д. м.: єдність і боротьба протилежностей, перехід кількості. змін в якісні, закон заперечення заперечення.

68. ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ (матеріалістичне розуміння історії), складник марксизму; теорія розвитку і пізнання сусп-ва. Осн. ідеї висунуті К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним. І. м. виходить з визнання первинності матеріального життя сусп-ва - суспіл. буття по відношенню до суспіл. свідомості; з ідеї про те, що люди самі творять свою історію, а спонук. мотиви їхньої діяльності визначаються матеріальними умовами суспіл. вир-ва; виділяє вироб. відношення як екон. структуру, базис сусп-ва, визначальну надбудову; розглядає історію як закономірний прир.-іст. процес розвитку і зміни суспіл.-іст. формацій, в результаті якого затверджується комунізм. З 20-30-х рр. 20 ст. І. м. був догматизован і схематизован, поставлений на службу політиці компартій.

69. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від пізнелат. *exsistentia* - існування), або філософія існування, направлення сучас. філософії, що виникло на поч. 20 ст. в Росії, після 1-ої світ. війни в Німеччині, в період 2-ої світ. війни у Франції, а після війни в ін. країнах. Ідейні витоки - вчення Кьєркегора, філософія життя, феноменологія. Розрізняють реліг. Е. (К. Ясперс, Г. Марсель, Н. А. Бердяєв, Л. Шестов, М. Бубер) і атеїстич. (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю). Центр. поняття - екзистенція (людське існування); осн. модуси (прояви) людського існування - турбота, страх, рішучість, совість; людина розглядає екзистенцію як корень своєї суті в прикордонних ситуаціях (боротьба, страждання, смерть). Осягаючи себе як екзистенцію, людина набуває свободи, яка є вибір самої себе, своєї суттєвості, що накладає на неї відповідальність за все що відбувається в світі. Виявив знач. вплив на літ. імистецтво Заходу.

70. ПОЗИТИВІЗМ (франц. *positivisme*, від лат. *positivus* - позитивний), філос. направлення, виходить з того, що все справжнє (позитивне) знання - сукупний результат спец. наук; наука, згідно П., не потребує будь-якій стоячій над ній філософії. Засн. в 30-х рр. 19 ст. О. Контом (вів самий термін). Розрізняють "класич." П. - Е. Літтре, І. Тен, Е. Ренан (Франція), Дж. С. Милль, Г. Спенсер (Великобританія), В. В. Лесевич, М. М. Троцький (Росія); емпіріокритицизм (махізм); сучас. форма П. - неопозитивізм. Виявив вплив на методологію прир. і суспіл. наук (особливо 2-пол. 19 ст.).

71. ПСИХОАНАЛІЗ (від психо... і аналіз), засіб психотерапії і психол. вчення, розвинене З. Фрейдом в кін. 19 - поч. 20 ст., що ставить в центр уваги несвід. психіч. процеси і мотивації. Витиснення з свідомості неприйнятних для нього потягів (особливо сексуальних) і турбувань, що травмують розглядається в П. як гол. джерело невротич. симптомів і різн. патол. явищ (забувань, помилкових дій і т. п.). В основі психотерапії - аналіз комплексів, що витісняють з допомогою вільних асоціацій, тлумачення снів і т. п. Психіч. структура особистості в П.: несвід. "Воно" (область потягів); свід. "Я", що стримує імпульси "Воно" шляхом різн. захисних механізмів; "Понад-Я" (область соціальних норм і нравств. настанов). Став вхідною основою багатообразних течій глибинної психології; виявив вплив на літ. і на літ.-ведення, мистец.-ведення і ін. гуманітарні науки.

72. ГЕРМЕНЕВТИКА (від грец. *hermeneutikos* -, тлумачущий), мистецтво, що роз'яснює тлумачення текстів (класич. Стародавності, Біблії і т. п.), вчення про принципи їхньої інтерпретації; екзегетика. В тих, що ідуть від В. Дильтея філос. течіях кін. 19-20 ст. - вчення про "розуміння" (цілісне душевно-духовне переживання) як методол. основу гуманітарних наук (в протилеж. від "пояснення" в прир. науках).

73. БУТТЯ, філос. категорія, що значить реальність, існуючу об'єктивно. Незводимо лише до матеріально-предметного світу, Б. володіє різн. рівнями: органіч. і неорганіч. природа, біосфера

суспіл. Б., об'єктивно-ідеальне Б. (цінності культури, загальнозначимі принципи і категорії наук. знання і ін.), Б. особистості.

74. МАТЕРІЯ (лат. *materia*), речовина; субстрат, субстанція; зміст. В лат. філос. мову термін введений Цицероном як переклад грец. *hyle*. Поняття М. як субстрата речовинного світу було вироблене в грец. філософії в вченнях Платона і Аристотеля, при цьому М. розумілася як неоформлене небуття (*теон*), чиста потенція. Сформульоване Декартом поняття М. як тілесної субстанції (в протилежність "мислячій" субстанції), що володіє простір. довжиною і подільністю, покладено в основу матеріалізму 17-18 ст. М. - центр. категорія діалектич. матеріалізму.

75. СВІДОМІСТЬ, одне з осн. понять філософії, соціології і психології, що значить людську спроможність ідеального відтворення дійсності в мисленні. С. - вищ. форма психіч. відбивання, властива суспільно розвиненій людині і зв'язана з промовою, ідеальна сторона цілепоглинаючої діяльності. Виступає в двох формах: індивідуальній (особистій) і суспільній.

76. МИСЛЕННЯ, вищ. сходінка людського пізнання. Дозволяє одержувати знання про такі об'єкти, властивості і відношення реального світу, які не можуть бути безпосередньо сприйняті на чуттєвому рівні пізнання. Форми і закони М. вивчаються логікою, механізми його протікання психологією і нейрофізіологією. Кібернетика аналізує М. в зв'язку з задачами моделювання деяких мисл. функцій.

77. РУХ (філос.), засіб існування матерії, в самому загальному вигляді - зміна взагалі, всяка взаємодія об'єктів. Р. виступає як єдність мінливості і тривалості, перервності і безперервності, абсолютного і відносного.

78. РОЗВИТОК, направлена, закономірна зміна; в результаті Р. виникають нові якості стану об'єкту - його складу або структури. Розрізняють дві форми Р.: еволюційну, зв'язану з поступовими кількіс. змінами об'єкту; революційну, що характеризується якіс. змінами в структурі об'єкту. Виділяють висхідну лінію Р. (Прогрес) і нисхідну (Регрес). В сучас. науці розробляються спеціально-наук. теорії Р., в яких, на протидію від класич. природознавства, що розглядало гол. обр. зворотні процеси, описуються нелінійні, скачкообразні перетворення.

79. ПІЗНАННЯ, процес відбивання і відтворення дійсності в мисленні суб'єкту, результатом якого є нове знання про світ.

80. ІСТИНА, відповідність знання дійсності; об'єктивний зміст емпірич. досвіду і теоретич. пізнання. В історії філософії І. розумілася як відповідність знання речам (Аристотель), як вічне і незмінне абс. властивість ідеальних об'єктів (Платон, Августин), як відповідність мислення відчуттям суб'єкту (Д. Юм), як згода мислення з самим собою, з його апріорними формами (І. Кант). В сучас. логіці і методології науки класич. тлумачення І. як відповідності знання дійсності доповнюється поняттям правдоподібності - міри істинності і відповідно ложності гіпотез і теорій.

81. ЗАКОН, необхідне, істотне, тривке, відношення, що повторюється між явищами в природі і сусп-ві. Поняття З. споріднено поняттю суттєвості. Існують три осн. групи З.: специфічні, або приватні (напр., З. додавання швидкостей в механіці); загальні для більших груп явищ (напр., З. збереження і перетворення енергії, З. прир. відбору); загальні, або універсальні, З. пізнання. З. складає задачу науки.

82. ПЕРЕХІД КІЛЬКІСНИХ ЗМІН В ЯКІСНІ, один з законів діалектики, викриваючий найбільш загальний механізм розвитку. Досягнувши певн. порогової величини (т. зв. кордони міри), кількості. Зміни об'єкту призводять до перебудови його структури, в результаті чого утвориться якіс. нова система. Сформульований Гегелем і розвинутий в марксизмі.

83. ЄДНІСТЬ І БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ, один з осн. законів діалектики, що розкриває джерело саморуху і розвитку об'єктивного світу і пізнання. Виходить з положення, що основу всякого розвитку складає протиріччя - боротьба (взаємодія) протилежних сторін і тенденцій, що знаходяться разом з тим в внутр. єдності і взаємопроникненні.

84. ЗАКОН ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ - один з основних законів діалектики. Вперше сформульований в ідеалістичній системі Гегеля. З. З. виражає зв'язок нового зі старим, півторюваність ні вищій стадії розвитку деяких якостей нижчої стадії, пояснює прогресивний

характер розвитку. У діалектиці категорія заперечення має на увазі перетворення одного предмету на інш. при одночасній "ліквідації" першого. Але це така "ліквідація", яка відкриває простір для подальшого розвитку і виступає як момент зв'язку з утриманням всього позитивного змісту сходинки, що пройденої. Діалектичне заперечення породжується внутрішніми закономірними явищами, виступає як самозаперечення. Із сутності діалектичного заперечення витікає і особливість розвитку, що виражається подвійним запереченням або запереченням заперечення.

85. **ОДИНИЧНЕ І ЗАГАЛЬНЕ** - філософські категорії, що виражають різноманітні об'єктивні зв'язки світу, а також скуплені пізнання цих зв'язків. Об'єкти дійсності своєрідні, от чому вони відрізняються одне від одного. Тому кожний об'єкт сприймається як щось О. О. виявляється таким, що має і спільні риси. Коли спільні риси притаманні тільки вузькій групі об'єктів, то вони виступають як О. Коли ж усім предметам і явищам, то як З. О. і З. знаходяться у нерозривному зв'язку, єдності, різниця між ними відносна, вони взаємно переходять одне в одне.

86. **ЗМІСТ І ФОРМА**, філос. категорії; зміст - визначальна сторона цілого, сукупність його частин; форма - засіб існування і вирази змісту. Відтворювані свідомістю загальні зв'язки і відношення дійсності при певн. умовах набувають специфіч. логіч. функцій, виступають в якості форм мислення (поняття, судження, умовиводи). В похід. мистецтва зміст (художньо відбиті явища життя в їхньому оціночному осмисленні; синоніми: ідейно-тематич. основа, худ. сенс, ідея) і форма (комплекс

вислов. засобів) складають нероз'єднану єдність.

87. **СУТНІСТЬ І ЯВИЩЕ**, філос. категорії. Сутність - це внутр. зміст предмету, що висловлюється в єдності всіх його різноманітних властивостей і відношень; явище - те або інше відкриття предмету, зовніш. форми його існування.

88. **МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ**, філос. категорії, що висловлюють осн. східці розвитку предметів і явищ; можливість - тенденція розвитку предмету; дійсність - об'єктивно існуючий предмет як результат реалізації деякої можливості. Розрізняють абстрактну, або формальну (для здійснення якої немає всіх необхідних умов), і реальну (що володіє для своєї реалізації всіма необхідними умовами) можливості.

89. **ЛЮДИНА**, суспільна суть, що володіє свідомістю, розумом, суб'єкт сусп.-іст. діяльності і культури. Л. виникла на Землі в ході тривалого і нерівномірного еволюц. процесу - антропогенезу, мн. етапи якого до кінця не ясні. Вважають, що 8-5 млн років назад афр. мавпи поділилися на 2 гілки: одна призвела до людиноподібних мавп (шимпанзе і ін.), інша - до перших гоминід (австралопітеків, що володіли двоногою походою). Певно, біля 2 млн років назад австралопітеки дали початок роду "людина" (Номо), першим представником якого мн. учені вважають Л. вмілу" (Номо habilis) - його копалини залишки знаходять разом з найдавнішими кам'яними знаряддями (т. зв. Олдувайська культура). Біля 1.6-1.5 млн років назад цей вигляд змінився в Схід. Африці "Л. прямоходяча" (Номо erectus). Різноманітні особливостям морфології і міри розвитку представники цього вигляду (архантропи, палеоантропи) почали розселятися з Тропіч. Африки по всьому континенту, а також в Європі і Азії. З приводу часу, місця виникнення і прямих предків Л. сучас. вигляду - Л. розумна (Номо sapiens) - наука немає єдиної думки. Згідно одній гіпотезі, він виник в Африці біля 200 тис. років назад і після цього повсюди витіснив більш давніх людей; згідно другої - формування "Л. розумної" (т. зв. Сапієнтація) відбувалося поступово в різних частинах планети. Біля 40 тис. років назад, на рубежі верх. палеоліту, "Л. розумна" стає єдин. представником сімейства гоминід і заселяє практично всю Землю.

Як біол. вид Л. має безліч загальних признаков з ссавцями, передусім приматами. Специфіч. особливості Л., що різко виділяють її зі світу тварин: прямоходіння, високий розвиток головного мозку, мислення і членороздільна промова. Л. пізнає і змінює світ і саму себе, творить культуру і влас. історію. Сутність Л., її походження і призначення, місце Л. в світі були і залишаються центр. проблемами філософії, релігії, науки і мистецтва.

90. СУСПІЛЬСТВО, в широкому сенсі - сукупність історичних форм ,що склалися під впливом сучас. діяльності людей; в вузькому сенсі - історично конкретний тип соціальної системи, певна форма соціальних відносин (напр., С., протиставлене державі, у Гегеля).

91. ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* - громадянський, державний),

1) синонім культури.

2) Рівень, сходинка суспіл. розвитку, матеріальної і духовної культури (антич. Ц., сучас. Ц.).

3) Сходинка суспіл. розвитку, наступна за варварством (Л. Морган, Ф. Енгельс).

4) В деяких ідеалістич. теоріях епоха деградації і занепаду в протигагу цілісності, органічності культури.

92. КУЛЬТУРА (від лат. *cultura* - виховання, утворення, розвиток, почитання), історично визнач. рівень розвитку сусп-ва, творч. сил і хисту людини, висловлений в типах і формах орг-ції життя і діяльності людей, в їхніх взаємовідносинах, а також в створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. Поняття "К." вживається для характеристики певних іст. епох (антич. К.), конкретних сусп-в, народностей і націй (К. майя), а також специфіч. сфер діяльності або життя (К. праці, політій. К., худ. К.); в більш вузькому сенсі - сфера духовного життя людей. Включає в себе предметні результати діяльності людей (машини, споруди, результати пізнання, вир-ва, мистецтва, норми моралі і права і т. д.), а також людські сили і хист, що реалізується в діяльності (знання, вміння, навик, рівень інтелекта, нравств. і естетич. розвитку, світогляд, засоби і форми спілкування людей).

93. ПРОГРЕС (від лат. *progressus* - рух вперед), направлення розвитку, для якого характерний перехід від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. О. П. можна говорити стосовно системи в цілому, окр. її елементах, структурі об'єкту ,що розвивається. Поняття П. протилежно поняттю регрес.

93. РЕГРЕС (від лат. *regressus* - зворотний рух), тип розвитку, для якого характерний перехід від вищого до нижчого, процеси деградації, пониження рівня орг-ції, втрати спроможності до виконання тих або інших функцій; включає також моменти застою, повернення до виживших себе форм і структур. Протилежний прогресу.

94. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ - форма суспільної свідомості, яка відображає політичні відносини, політичну діяльність, що відбуваються у суспільстві. Вона є сукупністю ідей, поглядів, вчень, політичних установок, тих чи інших політичних методів, з допомогою яких обґрунтовуються і втілюються в життя

політичні інтереси суб'єктів політичних процесів. Політична свідомість включає в себе ідеологічний та психологічний аспекти. Перший аспект пов'язаний з політичною ідеологією як системою поглядів, ідей, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільностей - верств, груп, страт тощо. Другий аспект безпосередньо пов'язаний з політичною психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях певних суб'єктів політичних відносин.

95. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ тісно взаємопов'язана з правовими нормами та законами у відповідності з пануючим у суспільстві уявленням про законність, порядок, справедливість. Право як юридичне оформлення соціально-економічних відносин виражає насамперед їхнє відношення до засобів виробництва, а також до інтелектуальної власності. Взаємодіючи з політикою, право справляє великий вплив на її реалізацію, будучи основою розвитку правосвідомості. Таким чином, свій зміст правова свідомість реалізує насамперед в основних сферах життєдіяльності суспільства - соціально - економічний та політичний, там, де і відбувається процес формування правосвідомості, правової культури членів суспільства.

96. МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ - ця форма свідомості тісно пов'язана з правосвідомістю. Мораль являє собою сукупність, систему норм, правил поведінки людей в суспільстві. На відміну від правових норм, норми моралі не закріплені юридично , а регулюються в суспільстві силою громадської думки. Моральна свідомість особистості найкраще проявляється в її активній життєвій позиції, бо справжня мораль - це мораль активної діяльності.

97. ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ, в основі естетичної свідомості лежить художня культура, головним у якій є художнє виробництво та споживання. Художня культура включає в себе естетичну активність особистості, її естетичне виховання, а також естетичні потреби, почуття, смаки, які реалізуються в художній творчій діяльності людей. В основі естетичного ставлення людини до світу, її естетичної активності лежить соціально культуротворча діяльність, котра не обмежується лише сферою художньої творчості, а має поширюватися на все суспільне життя.

98. РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ, релігія як форма суспільної свідомості охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Релігійна ідеологія, як правило, розробляється і розвивається теологами. Релігійна психологія, складаючись головним чином стихійно, безпосередньо в процесі відображення повсякденних умов життя людей, включає в себе несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані головним чином з вірою в надприродне. Суттєве місце в побутовій релігійній свідомості відіграє процес поклоніння, або культ, що являє собою найбільш консервативний елемент будь-якої релігії.

99. ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ - це позитивні якості людини, які направлені на пригнічення негативних і аморальних думок і прагнень по відношенню до оточуючого середовища і природи. Наприклад, егоїстичного, утилітарного, споживацького, неекономічного підходів до використання природних ресурсів. Вона спрямоване і проти безгосподарності, марнотратства, що завдають відчутної шкоди навколишньому середовищу.

100. КРИТЕРІЙ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ, критерієм слугує передусім ступень розвитку виробничих сил, економічного ладу, а також визначаємих ним надбудованих інститутів, розвитку і розповсюдження культури, розвитку особистості, ступень зростання суспільної свободи. В окремі періоди історії в окремих країнах суттєве значення для характеристики розвитку суспільства з точки зору його прогресу або регресу можуть набувати в силу своєї відносної самостійності такі суспільні явища як форми політичного життя, культура, освіта і т. д., хоча вони вторинні, похідні і визначаються економічним ладом суспільства.